

'סוד היבום והחליצה' המיוחס לרבי יוסף ג'יקטילה

פרסום ראשון של החיבור ועמידה על מאפייניו הייחודיים
בהשוואה למגמות קבליות בנות המקום והזמן

יוצא לאור על ידי ירוחם אביעד גולדמן

מבוא

פתיחה

החל מראשית המאה השלוש-עשרה נפוצו ברחבי ספרד פרשנויות ספיריטואליות-קבליות למצוות התורה וזכו לפופולריות עצומה. יעידו על כך כתבי היד הרבים וההעתקות החוזרות ונשנות של 'יצירות מסוגת ה'סודות' העוסקות בטעמי המצוות ומציעות ביאורים שונים על דרך הקבלה. דומה שיש מצוות שזכו לתשומת לב רבה במיוחד, דבר הבא לידי ביטוי בניסיון לתת להן פשר קבלי, כך לדוגמה: 'סוד היבום והחליצה'.

במאמר זה אבקש לפרסם לראשונה את 'סוד היבום והחליצה' המיוחס לרבי יוסף ג'קטילה (1248–1323, להלן: רי"ג), מהחכמים הבולטים בחוג הזוהר בקסטיליה,¹ ולעמוד על מאפיינים ייחודיים של סוד זה בהשוואה למגמות הקבליות שרווחו באותו המרחב בתקופה זו.

סקירת כתבי היד

כאמור 'סוד היבום והחליצה' זכה לפופולריות רבה ולתפוצה רחבה. מקובלים רבים, חלקם מוכרים וחלקם אנונימיים, ניסו את כוחם בפירוש מצוות אלו על דרך הקבלה. בכתבי יד רבים טענו המעתיקים כי 'סוד היבום והחליצה' שאותו העתיקו הוא סודו של רבי יוסף ג'קטילה, ואולם מתברר כי ההכרזה על שם המקובל שהפירוש מיוחס לו אינה מעידה בהכרח שהחיבור אכן יצא תחת ידו. במקרים רבים ההכרזה בטעות יסודה והחיבור איננו מגיש את פרשנותו כלל. כמו כן, בכתבי יד שונים, שיוחסו כולם לרי"ג, הופיעו פירושים שונים ולעיתים אף מנוגדים.

למעשה, ברוב כתבי היד של 'סוד היבום והחליצה' המיוחס לרי"ג, הסוד אינו אלא פירושו של רבי משה די-לאון למצוות הללו שנדפס לראשונה בסוף הספר 'הנפש החכמה' ('ספר המשקל'). סודו של די-לאון יוחס גם לרמ"ק ואף הודפס בסוף פירוש

* תודתי נתונה לד"ר אבישי בר-אשר, לד"ר ליאור זקס-שמואלי ולפרופ' עודד ישראלי על הערותיהם לטייטה הראשונה של מאמר זה.

1 יהודה ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 5–6, 25–31; משה אידל, קבלה: היבטים חדשים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 225–229. וראה גם: אסי פרבר-גינת, 'עקבותיו של ס' הזוהר בכתבי ר' יוסף ג'קטילה', עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 70.

'אור יקר' לזוהר.² הבלבול בייחוס כתב היד – לרי"ג או לדי"לאון – נבע ככל הנראה מהקרבה הנושאת בין סדרות הסודות שעליהן כתבו שני המקובלים.³ בכתבי יד אחרים של 'סוד היבום והחליצה' המיוחס לרי"ג, יש שהופיעו קטעים זוהריים מ'מדרש הנעלם' לפרשת כי תצא, העוסקים בהיבטים הקבליים של היבום והחליצה;⁴ ויש שנמצאו בהם פירושים מקוריים ויצירתיים שאומנם לא מצאנו להם מקבילות, אך בדבר אחד אין לנו ספק: מחברם איננו רי"ג.

מסקירה תוכנית וסגנונית מקיפה של כלל הסודות שיוחסו לרי"ג, נראה שרק בשני כתבי יד נשמר סוד קבלי שאכן יכול להיות מיוחס לו. בסוד זה, באמינות ייחוסו לרי"ג ובכתבי היד שבהם נשתמר יעסוק מאמר זה:

מ – כתב יד מוסקווה, הספרייה הממלכתית של רוסיה, אוסף גינצבורג 14; כתב היד מתוארך למאה הארבע-עשרה. הכתיבה ביזנטית. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים: ס' 7245 (בכתב יד זה נשתמר הסוד במלואו, בדפים 15א–18ב).

מלבד 'סוד היבום והחליצה' הועתקו בכתב יד זה חיבורים קבליים רבים, ובהם סודות וטעמים בקבלה: בדפים 18א–18ב מופיעים סודות נוספים המיוחסים לרי"ג; קובץ סודות נוסף של רבי משה די"לאון מופיע בדפים 32א–40ב; 42ב–54ב (חלקם הודפסו בסוף הספר 'הנפש החכמה'). קטעי קבלה נוספים שהועתקו בכתב יד זה: כתר שם טוב (פרשת בשלח) לרבי שם טוב אבן גאון, פירוש עשר ספירות, מעשה מרכבה ופירוש מרכבת יחזקאל.

1 – כתב יד וטיקן 213, מן המאה החמש-עשרה. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים: ס' 272 (הסודות המיוחסים לרי"ג מופיעים בדפים 110א–119ב. בכתב יד זה נשתמר רק חלק מן הסוד, בדפים 117א–119ב).

מלבדם הועתקו בכתב יד זה גם קטעים מתוך הזוהר ופירוש על 'סדר עבודה'. בכתב היד חסרות שורות הפתיחה, ויש בו כרבע מן הסוד (הרבע הראשון).⁵ 'סוד

2 ספר המשקל (הנפש החכמה) מהדורת וינהובן, ברנדייס 1964, עמ' 145; אור יקר, כרך יז, ירושלים תשמ"ט, עמ' רכט. על סוד זה ראו בהרחבה: אבישי בראשר, "סמאל ונקבתו": פירוש קהלת האבוד לר' משה די"לאון, תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 541–547.

3 אלכסנדר אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות המיוחס לר' יצחק נ' פרחי', קרית ספר, מ (תשכ"ה), עמ' 269–270. וכן: אבישי בראשר, 'קבלה ומנהג: תשובות הגאונים ומדרשות ה"קדמונים" בפולמוס המנהגים ב"זוהר" ובסיבתו הספרותית', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 195–236.

4 על קטעים אלו ראה אבישי בראשר, 'ספר "הזוהר" הראשון מירושלים: כתבי יד קדומים של מדרשות "הזוהר" ודרשה בלתי ידועה מן ה"מדרש הנעלם" (?)', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 575–614.

5 כ"י וטיקן מתחיל במילים: 'כי ה' יתב' הנחיל לעמו ישראל תורתו השלמה, וחסרה בו הפתיחה הסגנונית: 'דע לך אחי ישמורך האל'. כה"י נקטע באמצע הקטע, אחרי המילים: 'נתגבר בעו על יצרו כדי שיבא העניין על מקומו'.

היבום והחליצה' קוטלג בכ"י זה תחת סימן השאלה: 'אף הוא מאת ג'יקטילה?' ומכאן שהקשיים הכרוכים בזיהויו ובקביעה שרי"ג הוא אכן מחברו, כפי שיוצגו להלן, אינם חדשים. איכותו של כתב היד ירודה.

תיאור הסוד

ב'סוד היבום והחליצה' המיוחס לרי"ג שני חלקים: החלק הראשון עוסק במפורש בסוד הייבום, והחלק השני – בשאלת הגמול: 'צדיק ורע לו ורשע וטוב לו', הנגזרת מתוך סוד העיבור וגלגול הנשמות, סוד השזור לכל אורך כתב היד. חלוקה זו ניכרת מלשון המחבר ואף מדרך ההעתיקה, ועם זאת לא מדובר בשני סודות נפרדים ('סוד הייבום' ו'סוד העיבור') כי אם בסוד אחד.

נעיר כי לאחרונה עמל פרדריקו דל־בו בניסיונותיו לאפיין ולתארך את כתביו וסודותיו של רי"ג, אך סוד זה אינו מופיע ברשימת הסודות שהביא בחיבורו,⁶ וכן לא הובא עד כה לדפוס.

כאמור, זיהוי מחבר הסוד עם רי"ג אפשרי אך אינו מוכרח (נרחיב על כך בהמשך). עם זאת, אפילו לא יצא סוד זה מתחת ידו של רי"ג, חשיבותו רבה, וזאת בשל רעיון 'דמות המשפחה' המופיע בו. רעיון 'דמות המשפחה', שגם בעניינו יורחב בהמשך, איננו מצוי בכתביהם של מקובלים נוספים מן המאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה, למעט בחיבור של רבי יוסף הבא משושן הבירה.

מקורות השפעה

אני מבקש לאמץ את קביעתו של משה אידל שלפיה במרחב הספרדי פעלו שתי אסכולות קבליות עיקריות השונות זו מזו בכלל, ובעניין סוד העיבור בפרט: קבלת ברצלונה שנציגה המובהק היה הרמב"ן, וקבלת גרונה.⁷ זיהוי שני בתי המדרש שפעלו באזור תורם להבנת אופי המקורות שמהם ינק מחבר הסוד שלפנינו, ובד בבד – לחשיפת החידוש שבדבריו. ההשוואה בין מקורותיו ובין הביטויים שבהם השתמש וגם הפרשנות החדשנית שהציע לדברי קודמיו, מבליטות היטב את התפיסה הייחודית הבאה לידי ביטוי בסוד זה שלפנינו.

Federico Dal Bo, *Emanation and philosophy of language: an introduction to Joseph ben Abraham Gikatilla*, Los Angeles 2019, pp. 337-338 6

משה אידל, 'פירושים לסוד העיבור בקבלות קטלוניה במאה הי"ג ומשמעותם להבנתה של הקבלה בראשיתה ולהתפתחותה', ח"א, דעת, 72 (תשע"ב), עמ' 5-49; ח"ב, דעת, 73 (תשע"ב), עמ' 5-44. 7

הרמב"ן

נראה שבעל הסוד שכתב יד זה הוא פרי עמלו, היה מודע היטב לאסכולות הקבליות שפעלו באזורו, שכן לכל אורך הסוד הוא מצטט כמה וכמה פעמים את 'חכמי הקבלה'.⁸ ההשפעה העמוקה שהייתה לכתבי הרמב"ן על המחבר בולטת במיוחד – מתוך שציטט את דבריו פעמיים: בחלקו הראשון של הסוד בעניין הייבום, הביא בשם חכמי הקבלה ביאור המועתק מילה במילה מפירושו של רמב"ן לבראשית לח, יא: 'כמו שבאה הקבלה בענין תמר ויהודה כי לפי שראה יהודה שמתו שני בניו לא רצה לתתה לשלה בנו שהוא נער עד יגדל ובראותה שגדל שלה והוא עודנו נער בעיני אביו כי אין לו י' שנים היה ממתין לו עוד אז מהרה תמר מרוב תאותה להוליד מזרע הקדוש ועשתה המעשה ההוא'. בחלקו השני של הסוד, העוסק בתורת הגמול, המחבר הזכיר את שם הרמב"ן במפורש והביא דבריו משער הגמול, השער האחרון של חיבורו 'תורת האדם': 'כת' הר' הנחמני ז"ל בתורת האדם בשער הגמול'.

דרכו הקבלית של המחבר עולה בקנה אחד עם דרכה של האסכולה הקבלית מבית מדרשו של הרמב"ן. על דרך הכללה ניתן לומר כי המקובלים מבית מדרש זה הבינו את סוד הייבום והחליצה על פי תורת גלגול הנשמות, שלפיה המת שלא זכה לזרע, נפשו מתגלגלת בוולד הנוולד מביאת היבם. בהסבר זה מובנה יחס שלילי לחליצה, שכביכול מונעת מהנשמה את אפשרות הגלגול.⁹ יש לציין שהרמב"ן, בפירושו לפסוקי התורה שבהם מובא מעשה יהודה ותמר, עסק באריכות בייבום ובחליצה, אך לא הרחיב

8 מקורות ההשפעה אינם מסתכמים אך ורק בקבלת רמב"ן וקבלת גרונו: יש שמחבר הסוד קורא למקורות חז"ליים 'דברי קבלה', כך למשל: 'וכמו שבאה קבלה בפי' צדקה ממני אמ' יהודה צדקה יצאת בת קול ואמ' ממני היה הדבר' (המקור שבו מובא שאמירתה של בת הקול הייתה 'ממני', הוא הסוגיה בבבלי סוטה י ע"ב. ואולם, ייתכן שמדרש זה לקוח מקורפוס המזוהה כקורפוס חז"לי שאינו לפנינו, שכן מקור קבלי נוסף שהוא מצטט שלפי עדותו גם הוא חז"לי – 'וכמו שהוא קבלה בעניין בועז ורות והוא אמרו, ויהי בחצי הלילה ויחרד האיש וילפת ואח'זל ויחרד האיש זה מחלון' – לא מצאתי כמותו לא במדרשי חז"ל ואף לא במדרשים קבליים נעלמים כדוגמת הבהיר או חלקים ממדרשי זוהר). יש לציין שהמדרש הראשון שהמחבר מצטט בשם המקובלים ('ממני'), דווקא הוא אינו עולה בקנה אחד עם פירוש רמב"ן לתורה: רמב"ן מצטט בפירושו את רש"י שמביא את המדרש: 'ממני ומאתי יצאו הדברים', אך דוחה אותו. ייתכן להסביר שהוא דוחה את הפירוש על דרך הפשט, אם כי על 'דרך האמת' הוא מקבל אותו.

9 רמב"ן ביטא יחס שלילי כלפי החליצה במילים מפורשות בפירושו לבראשית לח, ח: 'והנה נחשב לאכזריות גדולה באח כאשר לא יחפוץ ליבם, וקוראים אותו בית חלוץ הנעל כי עתה חלץ מהם' (פירוש התורה לרמב"ן [מהדורת ח"ד שעוועל], א, ירושלים תשס"ו). יחס שלילי זה הונחל מדבריו של רמב"ן באופן ישיר לדורות הבאים הן בשדה הקבלה הן בשדה ההלכה ואף בשדה המחקר. על היחס המסויג אל החליצה בקבלה ראה: יעקב כ"ץ, 'יחסי הלכה וקבלה בדורות שלאחר "התגלות" זוהר', דעת, 4 (תש"ם), עמ' 67–68; ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר זוהר, תל אביב תשס"א, עמ' 51; אברהם גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג, עמ' 172.

בעניין אותו ה'סוד' הקדום שבו תלוי טעם מצוות הייבום, וכן לא הזכיר את הגלגול במפורש. הניסיון לחשוף את טעמן האזוטרי של מצוות אלו הוא כל כולו פרי מאמצייהם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו.

עם זאת, בכמה מקומות רמז הרמב"ן לעניינו של הסוד המכונה 'סוד העיבור', וציין את הקשר ההדוק בינו ובין הבנת תורת הגמול שבליבה השאלה הנוקבת: מדוע 'צדיק ורע לו רשע וטוב לו'?¹⁰ תורת גלגול הנשמות מיטיבה להסביר את התופעה של 'צדיק ורע לו': הצדיקים שסובלים נענשים למעשה על החטאים והעוונות שעשו בגלגוליהם הקודמים. על פי המסורת הקבלית המיוחסת לרמב"ן, גלגול הנשמה יכול להתרחש שלוש פעמים לכל היותר.¹¹ הזיקה שבין סוד גלגול הנשמות לסוד העיבור הוזכרה לראשונה במפורש בכתביו של ר' טדרוס אבולעפיה¹² ונקשרה במפורש לשאלת 'צדיק ורע לו רשע וטוב לו' בחיבוריהם של שאר המקובלים שפעלו באזור.¹³

ואכן, לדעת מחבר הסוד שלפנינו הייבום מתפרש כולו על פי סוד העיבור וטומן בחובו את סוד גלגול הנשמה, קרי החזרת נפש המת לעולם הזה ממש: 'רוח המת נמשכת ונכנסת באותו הולד המצויר בבטן אשתו ולפיכך נקרא אותו הולד זרעו של מת'. כמו כן, בעיסוקו בשאלת הגמול, היה המחבר נאמן למסורות מבית מדרשו של הרמב"ן והסביר את שאלת 'צדיק ורע לו' בדרך האמורה: 'כן הצדיק הגמור שמגיעו

10 פירוש התורה לרמב"ן (לעיל, בהערה הקודמת), ב, ויקרא יח, ב; כתבי הרמב"ן (מהדורת ח"ד שעוועל), ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רעה, רפ-רפא.

11 גרשם שלום, 'לחקר תורת הגלגול בקבלה במאה הי"ג', תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 143; אידל, סוד העיבור (לעיל, הערה 7), ח"א, עמ' 33.

12 שלום, לחקר תורת הגלגול (לעיל, בהערה הקודמת), עמ' 139.

13 ר' ששת מקטלוניה (הודפס בתוך שלום, לחקר תורת הגלגול [לעיל, הערה 11], עמ' 143–148); ר' אשר בן דוד (דניאל אברמס, ר' אשר בן דוד: כל כתביו ועיונים בקבלתו, לוס אנג'לס תשנ"ו, עמ' 325–334); ר' יצחק דמן עכו (מאירת עיניים [מהדורת ע' גולדרייך], ירושלים תשמ"ד, עמ' לא–לב); ר' יצחק טודרוס (הובא בתוך: אידל, סוד העיבור [לעיל, הערה 7], עמ' 47–48); ר' שם טוב אבן גאון (כתר שם טוב, בתוך: ספר עמודי הקבלה, ירושלים תשס"א, עמ' יט); ר' יעקב בן ששת (שער השמים, בתוך: אוצר נחמד ג, וויען תר"כ, עמ' 162–163). יש להעיר כי יחסו של רבי משה די־לאון לזיקה בין הייבום לשאלת הגמול עוד נזקקת לביור. בשו"ת לרמד"ל וכן בקטע שפרסם גרשם שלום מתוך הספר שושן עדות מובא טעמו של הייבום כתשובה לשאלת 'צדיק ורע לו רשע וטוב לו', ראה: ישעיהו תשבי, 'שאלות ותשובות לר' משה די־לאון בעניני קבלה', קבץ על יד, ה (תשי"א), עמ' לג–לד; גרשם שלום, 'שני קונטרסים לר' משה די־לאון: שריד מס' שושן עדות, סוד עשר ספירות בלימה', קבץ על יד, ח (תשל"ו), עמ' 358–359. ואולם בסוד הייבום והחליצה שהודפס לראשונה בסוף הספר הנפש החכמה כתב במפורש: 'ואעפ"י שאמרו המפרשים בסוד זה ענין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, טוב הוא לפי שכך האוון, אבל ענין צדיק ורע לו רשע וטוב לו הענין זה עמוק בעמקי הסתרים על דרך אחרת' (ספר המשקל [לעיל, הערה 2], עמ' 145). וכן באור יקר (לעיל, הערה 2), עמ' רכט.

כמעשה הרשעים בעולם הזה הוא על מעשים הרעים שיעשה בראשונה או בשניה או בשלישית והש' מענישו בעולם הזה כדי לזכותו בעולם הבא'.
לכל אורך הסוד ניכרת גם נטייה ברורה של המחבר להשתמש במונחי ההסתרה, שימוש המאפיין גם את סגנונם של מחברי הביאורים על סודותיו של הרמב"ן בכללם ועל סוד העיבור במיוחד.¹⁴

ר' עזרא מגרונה

מלבד הרמב"ן ציטט המחבר גם מדבריו של רבי עזרא מגרונה. בעניין הייבום הסביר: 'חכמי הקבלה אומרים שהאח הנזכר הממאן ליבם את אשת אחיו ממעט את הדמות'. מקור דברי אותם 'חכמי הקבלה' הנזכרים בדבריו, ובייחוד המונח 'דמות' בהקשרו הקבלי במצוות הייבום והחליצה – בפירושו של ר' עזרא לשיר השירים: 'ולייבם אשת אחיו, הוא חסד עם המתים כדי שלא להכרית ולמעט דמותו'¹⁵ מן התמונה הכוללת כל התמונות, והחליצה, ונרמזת במילת ולשומרי מצוותי שזו שמירת היבום או החליצה'.¹⁶ מדברי ר' עזרא מגרונה משתמע כי עיקר השפעתו של הייבום בעולם העליון: הנפש אינה מושבת לעולם הזה (בגלגול) אלא חוזרת (על ידי קיום המצווה) למקורה בספירת המלכות. בכך נאמן ר' עזרא לתפיסה הנאו-אפלטונית, שלפיה לכל אדם 'דמות עליונה', שלאחר המיתה הנפש שבה אליה ומתאחדת עימה. כאמור לעיל, על פי הבחנתו הטיפולוגית של אידל בדבר שני בתי המדרש השונים שפעלו בספרד, לא ניתן לראות בפירוש זה של ר' עזרא שום רמז לתורת הגלגולים כפי שיוחסה לרמב"ן על ידי תלמידיו ובית מדרשו. לדעת אידל אין לקרוא בשום אופן את הדברים כהחזרת רוחו של המת אל העולם הזה בתהליך הייבום, וכל קריאה כזאת היא אנכרוניסטית ובלתי מדויקת.¹⁷ עם זאת, הסינתזה המשלבת בין שני בתי המדרש, דהיינו: בין רעיון הגלגול

14 ראה: אידל, סוד העיבור (לעיל, הערה 7), עמ' 33 הערה 159.

15 הביטוי 'למעט הדמות' לקוח מספרות חז"ל (בבלי יבמות סג ע"ב). הברייתא ייחסה את הביטוי: 'ממעט הדמות' למי שאינו עוסק בפרייה ורבייה. רבי עזרא הוציא את הברייתא מפשוטה וביקש להעמיד את מיעוט הדמות בתוך הקשר מוגדר מוחשי – בתוך מערך מצוות הייבום. מתוך ההקשר מובן שמטרת המצווה היא הצלת נפש המת שלא זכה להעמיד ורע ומניעת כריתתה מתוך התמונה הכוללת את כל התמונות. בחירה זו אינה מקרית, והיא ככל הנראה ערה וקשובה למיקום האגדה התלמודית בתוך מסכת יבמות דווקא ולמסר החז"לי בדבר חשיבות הייבום בהיותו הדרך להמשכת הזרע. על מעמדה התאורגי ואולי אף האייקוני של ה'דמות' במחשבת חז"ל ועל הרבדים המיתיים שבה ראה: יאיר לורברבוים, צלם אלהים: הלכה ואגדה, ירושלים ותל אביב תשס"ד, עמ' 357–355, 418–420.

16 הפירוש מוגש כאן מכלי שני, מתוך כתבי הרמב"ן (שבתוכם הובא; לעיל, הערה 10), עמ' תקלו.

17 אידל, סוד העיבור (לעיל, הערה 7), עמ' 19. ר' עזרא אינו מציין הבדל מהותי בין מצוות הייבום למצוות החליצה. מדבריו משתמע כי הן שוות בערכן, והמקיים אחת מהן (ללא הבדל), זוכה להימנות עם המוגדרים 'שומרי מצוותי'. יש להעיר כי הדברים המובאים בסוד שלפנינו

(מבית מדרשו של הרמב"ן) ובין 'הדמות העליונה' (מבית מדרשם של חכמי גרונה) נפוצה גם אצל מקובלים אחרים בני התקופה והיא אינה מפתיעה כשלעצמה.¹⁸

ר' יוסף הבא משושן הבירה

דומה כי אחד החידושים הגדולים והייחודיים בסוד שלפנינו נובע מהפרשנות שהמחבר הציע לדבריו של ר' עזרא מגרונה על אודות 'הדמות העליונה', הבולטת במיוחד לאור השוואה בין ניסוחו שלו לדעת 'חכמי הקבלה': 'הוא ממעט דמות משפחתו ומרבה דמות משפחת זולתו ולפי' חכמי הקבלה אומ' שהאח הנ' הממאן ליבם את אשת אחיו ממעט את הדמות'. ר' עזרא דיבר על השתלשלות כל נשמה ונשמה ממקור הכולל את כולן יחד (ספירת מלכות). לשיטתו, ה'דמות' שנפגעת במקרה של פגיעה בייבום, היא דמותה האינדיווידואלית של כל נשמה ונשמה, וכנגזרת מכך אולי אף ספירת המלכות הכוללת אותן יחד. לעומת זאת בדברי מחבר הסוד שבו אנו עוסקים, הנפגעת היא 'דמות המשפחה' – דמות שלא הוזכרה בדברי ר' עזרא כלל. המחבר מציין שלכל משפחה יש 'דמות עליונה'.¹⁹ מתוך תפיסה זו ברור הקשר שבין דיני הירושה לייבום, כפי שמובא במפורש בהמשך הסוד:

בשם ר' עזרא עובדו כדי שיתאימו לבטא יחס שלילי שראוי לנקוט כלפי החליצה, שלא כמשפט המובא בפירושו של ר' עזרא שאין בו התייחסות מפורשת לחליצה. נראה שהמחבר הביאו וניסחו כפי שניסחו כדי לבטא את החומרה המיוחסת לסירוב לייבם, בשל תוצאתו הקשה, ובכך נותר נאמן לתפיסה שלפיה הבחירה בחליצה שלילית: 'שהאח הנזכר הממאן ליבם את אשת אחיו ממעט את הדמות'.

18 השווה למשל אצל רמד"ל: ספר הרימון (מהדורת א' וולפסון), אטלנטה, ג'ורג'יה 1988, עמ' 241–242; ר' יוסף הבא משושן הבירה (מהדיר), ספר טעמי המצוות המיוחס ליצחק אבן פרחי עם הקדמה והערות מאת מנחם מאיר, ברנדייס 1979, עמ' 260.

19 השווה את הדברים לביאור הייבום של רמד"ל הקאמץ אף הוא את הפגיעה ב'דמות' המובאת בדברי ר' עזרא. לדברי רמד"ל לכל אדם 'צורה עליונית' המושפעת מפרייתו ורבייתו בעולם. רמד"ל, הרימון (לעיל, בהערה הקודמת), עמ' 241–243. ובכל זאת יש הבדל: בסוד שלפנינו 'הדמות העליונה' היא דמות המשפחה, ואילו אצל רמד"ל היא דמותו של האדם היחיד. יש לציין כי רעיון זה של רמד"ל מובא כמעט מילה במילה בספר מראות הצובאות לרבי דוד בן יהודה החסיד (ראה: רמי שקלים, תורת הנפש והגלגול בקבלה במאה ה-14, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד, עמ' 88–90). שיטתו של רמד"ל בעניין סוד הייבום והחליצה נפרסה בהרחבה בכמה מקומות בכתביו: בקטע מתוך הספר שושן עדות (שלום, שושן עדות [לעיל, הערה 13]), עמ' 354–360; בספר הרימון (לעיל, בהערה הקודמת), עמ' 241–253; סוד היבום והחליצה (לעיל, הערה 2 [ספר המשקל] והערה 13); וכן באור יקר (לעיל, הערה 2); תשבי, שאלות ותשובות (לעיל, הערה 13), עמ' לד–לה. על תפיסתו ראה בהרחבה: בר-אשר, סמאל (לעיל, הערה 2), עמ' 543; וכן הנ"ל, ספר הזוהר הראשון (לעיל, הערה 4), עמ' 603–604; ירוחם אביעד גולדמן, היבום והחליצה בספרות הזוהרית: בין הלכה לקבלה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון, תשע"ט, עמ' 40–46.

ולא תפסק שלשלת היחס כי עיקר גדול וחובה גדולה עליו האדם להדבק במשפחתו ודומה שאמרה תורה ולא תסוב נחלה ממטה למטה אחר כי אם בנחלתו ידבק מטות בני ישראל ומפני שי"ב שבטים היו דוגמת סדרי עולם ומערכיו שכמו שנמשכו מיעקב אבינו י"ב שבטים כך מישראל סבא נאצלו י"ב כחות וכל שבט ושבט מקבל שפע ואצילות משבט שכנגדו ולפי זה העניין הזהירה תורה שלא תיסוב נחלה ממטה למטה אחר.

תפקיד המשפחה כתפקיד ייעודי – ייחודי לר' יוסף הבא משושן ואיננו מופיע כלל בכתביהם של מקובלים אחרים מן המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה. גרשם שלום היה הראשון שזיהה שמקור התפיסה שלפיה הנשמות עצמן מחולקות למשפחות, בספר טעמי המצוות של ר' יוסף.²⁰ לדבריו, השפעתה של תורה זו ניכרת במידה רבה בדורות המאוחרים יותר אצל רבי שלמה אלקבץ ואצל רמ"ק.²¹ ביטוי שהשימוש בו בולט במיוחד בסוד שלפנינו הוא 'שלשלת'. ביטוי זה משמש לרוב גם בביאור מצוות הייבום בספר טעמי המצוות לר' יוסף, לדוגמה: 'השלשלת הקדושה והטהורה'.²² בדברי מקובלים אחרים, התועלת המיוחסת למצוות הייבום או החליצה נקשרת לנשמת המת ולא למשפחה כבעלת תפקיד ייעודי. קשירת התועלת לתפקידה הייעודי של המשפחה פירושה שהייבום או החליצה מועילים לא רק למת אלא גם ליבם.

על החשיבות שייחס המחבר למוטיב המשפחה, אפשר ללמוד מאמירתו 'ואם אין לו אח ליבם את אשתו מצוה על השאר הקרוב שבמשפחה ליבם', שאינה מתיישבת בנקל עם ההלכה המוכרת לנו כיום. דברים אלו חוזרים במובן מסוים אל המודל המקראי כפי שמצאנו בייבום יהודה את כלתו.

20 על ייחוס ספר זה לרבי יוסף הבא משושן הבירה ראה אלטמן, לשאלת בעלותו (לעיל), הערה 3, עמ' 256–276, 405–412.

21 גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 333.

22 ספר טעמי המצוות (לעיל, הערה 18), מצוות סא-סב, עמ' 258–262. על ביטוי זה אצל ר' יוסף הבא משושן וחשיבותו בתפיסת הפוריות האלוהית ראה: משה אידל, שלשלאות קסומות: טכניקות וריטואלים במיסטיקה היהודית, ירושלים תשע"ו, עמ' 62–63. וראה גם אצל אברהם אלקיים, 'ארץ הצבי: לדיוקנה של ארץ ישראל בכתבי נתן העזתי', ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, בעריכת א' רביצקי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 155 הערה 101. על המחלוקת בין החוקרים בהבנת משמעותו של מושג זה ראה: שם, עמ' 153 הערה 95. על ההשפעות התאורגיות של תפיסה זו הניכרת בדברי ר' יוסף ראה: שאול רגב, 'טעמי מצות הייבום: בין פילוסופיה לקבלה', דעת, 28 (תשנ"ב), עמ' 65–86. על תפיסת האילן המשפחתי של ר' יוסף בהקשר ההלכתי, החברתי וההיסטורי, ראה: ירוחם אביעד גולדמן וליאור זקס-שמואלי, 'קידושה התיאוסופי של המשפחה והאומה בספרד במאה ה"ג: יחסי קבלה והלכה', פעמים, 165 (תשפ"א), עמודים 61–95.

מלבד הדמיון הרעיוני – החידוש התאוסופי, ניכר גם דמיון לשוני בין הסוד שלפנינו ובין מטבעות הלשון והרטוריקה שמאפיינים את כתיבתו של ר' יוסף בספר טעמי המצוות. ועם זאת, ניתן לקבוע בסבירות גבוהה למדי כי מחבר הסוד איננו ר' יוסף הבא משושן הבירה עצמו, שכן ניכרים הבדלים מהותיים בין הסוד ובין דברי ר' יוסף. הבולט שבהם הוא ההבדל הנוגע למספר הגלגולים המרבי שהנשמה עשויה לחוות: לדעת מחבר הסוד – שלושה גלגולים לכל היותר; ולדעת ר' יוסף – ייתכנו אלפי גלגולים: 'שעד אלפים פעמים מצרף הקב"ה לנשמה'.²³

בין כך ובין כך, דומה כי תפיסת תפקידה המועצם של דמות המשפחה בתוך המארג התאוסופי בסוד היא חידוש של ממש בהתחקות אחר גלגוליו של רעיון קבלי ייחודי זה. להלן אבקש לדון בייחוסו של הסוד לר"ג. אם אכן יצא חיבור זה מתחת ידו הרי לפנינו מקור נוסף לשורשיה של תפיסת 'דמות המשפחה' במרחב הקסטליאני.²⁴

הייחוס לר' יוסף ג'יקטילה

זיהויו של הסוד כחיבור פרי הגותו ועטו של ר"ג אפשרי הן מבחינת לשונו הן מבחינת תוכנו, אם כי אין להתעלם מן הקשיים הטמונים בו: כאמור, בשני כתבי היד שהסוד מופיע בהם (M, I), הוא מופיע בתוך קובצי סודות אחרים המיוחסים לר"ג, ונראה שהם הועתקו מקונטרס סודות קדום שגם הוא יוחס לו, והוא שעמד לפני המעתיקים.

מבחינת סגנונו: לאורך הסוד כולו המחבר נוקט נימה אישית וכביכול משוחח עם הקורא מתוך תחושת קרבה: 'דע לך אחי ישמורך האל', 'יש לך לדעת', 'ושלא לפתוח

23 ספר טעמי המצוות (לעיל, הערה 18), עמ' 260. יש להעיר שתורת הגלגול של ר' יוסף הבא משושן מפותחת מאוד ומתייחדת בכמה חידושים חשובים. על השפעותיה ראה למשל: מלילה הלנר, 'תורת הגלגול בספרי הקבלה של ר' דוד אבן זמרה', פעמים, 43 (תש"ן), עמ' 25, ולאורך המאמר שם מוצגת השפעתו הרבה בתחום זה על המקובלים שאחריו וגם על הדורות המאוחרים יותר שחלקו עליו. לניתוח מקיף יותר של תורת הגלגול של ר' יוסף הבא משושן ראה: ליאור זקס-שמואלי, 'ספר טעמי מצוות לא תעשה': מהדורה ביקורתית ועיון בטאבו בזמן חיבור הזוהר, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ט, ח"א, עמ' 184-217.

24 ייתכן ששורשיה של תפיסה זו בתורת האנדרוגינוס של ר"ג ובקביעה שלפיה: '... שאין עושין מלמעלה חצי צורה לעולם אלא צורה שלימה', ראה: 'סוד ראוויה היתה בת שבע לדוד', בתוך: Charles Mopsik, *Sex of the Soul: The Vicissitudes of Sexual Difference in Kabbalah*, edited with a foreword by Daniel Abrams, Los Angeles 2005, pp.173. עוד על האנדרוגינוס ראה: Moshe Idel, 'Androgynes: Reflections on the Study of Religion', *Labirinti della Mente, Visioni del Mondo. Il Lascito Intellettuale di Elémire Zolla nel XXI Secolo*, edited by G. Marchianò, Toscana 2012, pp. 17-47. וכן: רות קרא-איוונוב קניאל, חבלי אנוש: הלידה בפסיכואנליזה ובקבלה, ירושלים תשע"ה, עמ' 117-118.

לך פתח בעניין אי אפשר והזהר בו מאוד שלא תוציא סתריו לחוץ, 'יש לעוררך' ועוד. על סגנון ייחודי זה, המשמש גם בשאר כתביו של רי"ג ובייחוד בסודותיו, כבר עמדו חוקרים אחדים.²⁵ יש לציין כי ראייה סגנונית זו לבדה איננה ראייה מכרעת, שכן בהשפעת רי"ג הפך סגנון זה מקובל בקרב מקובלים נוספים.²⁶

מחבר הסוד מזכיר חיבורים קודמים שיצאו תחת ידו שבהם כבר ביאר את סודותיו: 'הודעתך פעמים רבות', 'וכבר העירותך'. הפרופיל המתגלה לאור עובדה זו – פרופיל של מקובל פורה מאוד – מתאים לדמותו של רי"ג, וגם התורה התאוסופית המתבטאת בסוד זה תואמת במידה רבה לתורת האלוהות המובאת בספרים 'שערי צדק' ו'שערי אורה' שחיבר רי"ג; ואולם קשה לקבוע מסמרות לגבי הרעיונות המשיקים, שכן הם נפוצו אף בקרב מקובלים אחרים. לכל אורך פתיחתו של הסוד חזר המחבר והדגיש את סדר י"ג מידות של רחמים ושל י"ב שבטי ישראל כמבטא את סדר ההאצלה האלוהית.²⁷ השתלשלות זו והשפעתה התאורגית חוזרות ונשנות בין היתר גם בכתביו של רי"ג: 'י"ג מידות וי"ב השבטים נתפסים כהשתקפות שמותיו של האל וכהאצלה מהעולמות העליונים.'²⁸ יש בסוד רעיונות נוספים המוכרים מכתביו של רי"ג ובהם מקומם ותפקידם של ישראל בין אומות העולם, המכונות בסוד 'שאר האומות', ביטוי ששגור גם על לשונו של רי"ג.²⁹

- 25 אפרים גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל אביב תשל"ו, עמ' 131. וראה גם: אלטמן, לשאלת בעלותו (לעיל, הערה 3), עמ' 269–276; גרשם שלום, 'האם חיבר הרמב"ן את ס' אגרת הקודש?', קרית ספר, כא (תש"ד), עמ' 180–181.
- 26 ליבס, כיצד נתחבר (לעיל, הערה 1), עמ' 24.
- 27 המחבר מסביר את ההאצלה בעזרת דימוי ההדלקה מנר לנר. מקור הביטוי הוא ככל הנראה בתורתו של ר' עזרא מגרונה. ראה: ישעיהו תשבי (מהדיר), פירוש האגדות לר' עזריאל (מהדורה שנייה), ירושלים תשמ"ג, עמ' 180. דימוי זה מופיע גם אצל רמב"ל, ראה: אלכסנדר אלטמן, 'ספר אור ורוע לרבי משה די ליאון: מבוא, טקסט קריטי והערות', קבץ על יד, ט (תשמ"ט), עמ' 261; ר' יצחק דמן עכו, מאירת עיניים (לעיל, הערה 13), עמ' סו. וכן נפוץ בכמה מקומות בספרות התיקונים. על התורה כמשקפת את סדר ההאצלה האלוהית ועל השימוש בפרשנות האותיות והסמל שעושה רי"ג (בעקבותיה), ראה בהרחבה: Elke Morlok, *Rabbi Joseph Gikatilla's hermeneutics*, Tübingen 2011, p. 172.
- 28 ראה: יוסף בן שלמה (מהדיר), שערי אורה, ירושלים תשנ"ו, ח"א, עמ' 51, 58, 195, 199, 261–263. על האצלת י"ג מידות בחיבורי מקובלי קסטיליה, ראה: רוגית מרוז, 'קבלה, מדע ופסאודו-מדע בפירושו של רמב"ל ל"ג מידות', וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו פרופ' יהודה ליבס לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, בעריכת מ"ר ניהוף ואחרים, ירושלים תשע"ב, עמ' 126–129. רי"ג עסק בהרחבה בהאצלתן של י"ג מידות בחיבורו סוד י"ג מידות, אם כי לא מצאתי בו הקבלות ישירות לחיבור שלפנינו. ראה: גרשם שלום, 'סוד י"ג מידות הנובעות מן הכ"ע ונקרא 'מעני הישועה'', בתוך כתבי-יד קבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"צ, עמ' 219–225.
- 29 השווה לשערי אורה (לעיל, בהערה הקודמת), ח"א, עמ' 215–216.

הדמיון הבולט ביותר בין סוד זה לכתבי רי"ג המזוהים בוודאות, הוא המקום המרכזי שתופסת ספירת הבינה בעיבור. בסוד כינויי שלוש הספירות העליונות הם: כתר עליון, חוכמה ותשובה. כינויים אלו נפוצו אצל אחדים מהמקובלים במאה השלוש-עשרה ובהם רי"ג בחיבורו 'שערי אורה'.³⁰ על פי דבריו ב'שערי אורה', ספירת הבינה נקראת תשובה כיוון שאחרי המיתה, הנפש שבה אליה, לעיתים בתום ייסורים רבים ורק אחרי ש'חזרה והטיבה דרכיה ותקנה נתיבותיה'.³¹ רי"ג לא הסביר כיצד הנפש שנכרתה ממקומה, יכולה לתקן את דרכיה באמצעות קיום המצוות, וכן לא הזכיר במפורש את תורת גלגול הנפש. בהמשך דבריו על אודות ספירת הבינה, הזכיר את הפסוק 'ותקראנה לו השכנות' (רות ד, יז) וציין שאותן 'שכנות' אינן שכנות כפשוטן אלא רמז לשכינות – 'שכינה עילאה' (שמה של ספירת הבינה) ו'שכינה תתאה' (ספירת המלכות) ולאיוון שנוצר ביניהן.³²

בסוד שלפנינו מצוין עניינה של ספירת הבינה: 'אשר באמצעותה נברא העולם', ובעל הסוד מבאר שלפעילותה של ספירה זו זיקה עמוקה למצוות הייבום ולסוד העיבור: ספירת הבינה היא המקום שאליו שבה הנפש, והזיקה בינה למצוות הייבום היא הבסיס לביאור אותו 'סוד השכנות' שעליו רמז הרמב"ן בפירושו למצווה זו.³³ אומנם זהות מוחלטת בין הרעיונות המובאים בשני הטקסטים אין, ואולם ניתן בהחלט למצוא ביניהם קווי דמיון והשלמה. ואם אכן יצא סוד זה תחת ידו של רי"ג, אפשר יהיה לפרש את דבריו ב'שערי אורה' כמוסבים על הגלגול.

ועם זאת, ניכרים הבדלים בין הסוד שלפנינו לתורתו של רי"ג. כאמור, בסוד ניכרת השפעה חזקה מאוד של קבלת רמב"ן, ואם כי ידוע שרי"ג הושפע מתורתו (בייחוד בתורה שהופיעה בכתביו המוקדמים), בכל זאת מוצאים שלא היסס להתפלמס עימו בכמה מקומות,³⁴ ובאופן כללי הוא נמנה עם חוג מקובלים אחר.³⁵ כמו כן, כאמור, בשום חיבור אחר של רי"ג לא נמצא אזכור מפורש של רעיון הגלגול. על כל אלו יש

30 ישעיהו תשבי, משנת הווהר, ח"ב, ירושלים תשל"א, עמ' תשלח.

31 שערי אורה (לעיל, הערה 28), ח"ב, עמ' 60.

32 שערי אורה (לעיל, הערה 28), ח"ב, עמ' 62–63.

33 פירוש התורה לרמב"ן (לעיל, הערה 9), א, בראשית לח, ח.

34 לסקירת המקומות שבהם הזכיר רי"ג את הרמב"ן, ראה: אסי פרבר–גינת, פירוש המרכבה לרבי יוסף ג'יקטילה, לוס אנג'לס תשנ"ח, עמ' 31 הערה 15. על יחסו של רי"ג לתורת הרמב"ן בגינת אגוז ראה: גוטליב, מחקרים (לעיל, הערה 25), עמ' 123–124; משה חיים ויילר, 'עיונים בטרמינולוגיה הקבלית של ר' יוסף ג'יקטילה ויחסו לרמב"ם', *Hebrew Union College Annual* 37 (1966), עמ' יט–כ; אדם אפטרמן, 'בריאת העולם במשנתו המוקדמת של ר' יוסף ג'יקטילה: בין פילוסופיה לקבלה', דעת, 82 (תשע"ו), עמ' 144–146; דל"בו עמד בייחוד על הזיקה בין תפיסת הרמב"ן לספר כללי מצוות של רי"ג. ראה: דל"בו, נביעה ופילוסופיה (לעיל, הערה 6), עמ' 95 הערה 20 ועמ' 183 הערה 19.

35 על המתחים בין חוג מקובלי קסטיליה שעיימם נמנה רי"ג ובין תלמידי הרמב"ן נכתב רבות ואין זה המקום להרחיב, ונסתפק בהפניות. ראה: אידל, קבלה (לעיל, הערה 1), עמ' 225–

להוסיף כי מצאנו בסוד זה ביטויים שלא מופיעים כלל בחיבוריו של רי"ג ובהם 'ישראל סבא'.

לסיכום, ייחוס כתב היד לרי"ג אפשרי אך איננו מוכח בצורה נחרצת. הבעיות שהוצגו לעיל מעלות את המחשבה כי אפילו אינו נמנה עם יצירתו של רי"ג, מסתבר שנכתב על ידי תלמיד שהושפע עמוקות מסגנונו (לכל הפחות).

הסימנים המשמשים במהדורה

() ציון מראי מקומות לפסוקים מן המקרא ולמובאות מספרות חז"ל

[א] תוספות של המהדיר (הצעות לתיקוני קריאה)

ו מעבר עמוד

א אות מודגשת בכתב היד

* הפניה לחילופי נוסח

נוסח המהדורה נקבע בשיטה דיפלומטית לפי העתקת הסוד מכ"י מ המחזיק נוסח מלא וטוב יותר מן הנוסח המצוי בכ"י ו. סימני הקיצור נאמנים לנוסחו של כה"י העיקרי. ברשימה צוינו חילופי נוסח לכ"י ו, להוציא תיבות מקוצרות בגרש, חסרות ויתרות, ראשי תיבות וקיצורים.

229; הנ"ל, 'רמב"ן, ר' משה בן נחמן: קבלה, הלכה ומנהיגות רוחנית', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 39-40; בועז הוס, 'הופעתו של ספר הזוהר', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 27-30.

המהדורה

סוד היבום והחליצה. דע לך אחי ישמורך האל כ"א ית' הש' הנחיל לעמו ישראל תורתו השלימה המשלמת כל החסרונות כולן והמשיכה הנפשות כמו שנ' תורת יי' תמימה משיבת נפש (תהלים יט, ח) והיא המודעת לנו סדרי עולם ומערכם כאשר סדרם הש' ית' בחכמתו השלימה והיאך הוא ית' מתנהג עם בריותיו בסוד י"ג מדותיו כמו שנ' ויעבור יי' על פניו ויקרא יי' אל רחום וגו' (שמות לד, ו) פקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים ולשנאי (שם כ, ה; דברים ה, ט) והשגת אלו המדות בקש משה רבי' ע"ה באומרו הודיעני נא את דרכיך (שמות לג, יג) והבן כי דרכך כת' כלומ' הדרך הראשון שעשה נמשכו הדרכים. כלומ' ההתחלה הראשונה והשיבו השם אני אעביר כל טובי על פניך (שם לג, יט) הביטחון שיוהו מדותיו והיאך הוא יתעלה מתנהג עם בריותיו. ומלת כל טובי נגזרה כמו בהיטבו את הנרות (שם ל, ז) כלומ' אודיעך המשכת י"ג מידות היאך הם נאצלות זו מזו ואין בהם רבוי וחסרון כאמור אין רבוי וחסרון בנר שדולקין ממנו נר אחר³⁶ ובאותו המעמד הנכבד הודיעו ש"ה הוא ית' פוקד עון אבות על בנים שאם הבן הוא רשע השם ית' מזכיר לו עוונותיו ועוונות אביו עמהם וכן השלשים וכן הרבעים. ולפי' אמ' הש' בתורתו' שאם ימות אחד מן האחים בלא בן שיבא וישא אחיו אשתו שחובה על האח ליבם¹ אשת אחיו המת מפני שחפץ האח המת אינה זזה מאשתו שהיא בית קבולו עד שיהא לה בן יורש מקומו ולפי שהוא אח ואחיו המת² באים משורש אחד וכל ב' ענפים שהם משורש אחד מתדמין בהכרח³⁷ אמרה תורה שיזכה האח במקום אחיו המת שכמו שהיו בראשונה לבשר אחד³ ג"כ יהיו באחרונה לבשר אחד ולא תפסק שלשלת³⁸ היחס כי עיקר גדול וחובה גדולה עליו האדם להדבק במשפחתו וזו' מה שאמרה תורה ולא תסוב נחלה ממטה למטה אחר כי אם בנחלתו

א כ"א ו מתחיל מכאן. ו ב כ"א ו: הקיצור ית' איננו מופיע. ו ג כ"א ו: הרצף ויקרא יי' יי' אל רחום וגו' פקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי' איננו. ו ד כ"א ו: מרע"ה. ו ה כ"א ו: כי. ו ו כ"א ו: אמר ית' בתורתו. ו ז כ"א ו: את. ו ח כ"א ו: ולפי שהוא אחיו באים משורש אחד. ו ט כ"א ו – מעבר עמוד. ו י כ"א ו: וזהו.

36 ראה לעיל הערה 27.

37 השווה לעדותו של ר' שם טוב אבן גאון מפי מורו הרשב"א: 'שאלתי למורי הרשב"א נר"ו גדול הדור מפני מה נצטווה האח הבכור יותר מן האב כדרך שמצינו ביהודה, וגם לגבי ירושה האב קודם לכל יוצאי ירכו, והשיב לי לפי שיותר דומות המים הנמשכות זה לזה ממה שהן דומות למעייין שנמשכות משם, וכן המשל בין האחים והאב, ואם תבין זה תדע מפני מה הבכור קודם לשאר אחיו כי הקרוב קרוב קודם, וכן תבין מפני מה באשתו כי היא שאר בשרו עצמו מעצמו ובשר מבשרו...' (כתר שם טוב [לעיל, הערה 13], עמ' כ).

38 ראה לעיל הערה 21.

ידבקו מטות בני ישראל.³⁹ ומפני שי"ב שבטים היו דוגמת סדרי עולם ומערכיו שכמו שנמשכו מיעקב אבינו י"ב שבטים כך מישאל סבא נאצלו י"ב כחות וכל שבט ושבט מקבל שפע ואצילות משבט שכנגדו,⁴⁰ ולפי זה העניין הזהירה תורה שלא תיסוב נחלה ממטה למטה אחר כי אם יבא איש אחד מיהודה למכור נחלתו לאיש אחר משבט אחר הנה הוא מעורב הכחות והוא משיג גבול כחו ומרחיב גבול זולתו. ומטעם זה יש לך לדעת כי אם האח מיבם את אשת כהוגן רוח המת נמשכת ונכנסת באותו הולד המצויר בבטן אשתו ולפיכך נקרא אותו הולד⁴¹ זרעו של מת. כמו שאמרה תורה וידע אונן כי לא לו יהיה ה' הזרע (בראשית לח, ט) ומתרגמינן ארי לא על שמיה יתקרי זרעא. ולפי זה שלא רצה להקים לאחיו שם בישראל ושחת ארצה (שם) המיתו השם מדה כנגד מדה והוא רצה להכרית שם המת מתוך משפחתו ונכרת גם הוא לפי שהוא המסבב להכנס רוח אחיו במשפחה לפי שתנשא אשת המת למשפחה אחרת. ומאחר שהיא בית קבלו אל המקום אשר היא נמשכת רוח המת נמשכת והוא ממעט דמות משפחתו ומרבה דמות משפחת זולתו ולפי' חכמי הקבלה אומ' שהאח הנ' הממאן ליבם את אשת אחיו ממעט את הדמות והבן זה מאד כי הוא יתד שהכל תלוי בו ויתד שהכלי' נשען עליו. ואם אין לו אח ליבם את אשתו מצוה על השאר הקרוב שבמשפחה ליבם כמו שבאה הקבלה בענין תמר ויהודה כי לפי שראה יהודה שמתו שני בניו לא רצה לתת לשלה בנו שהוא נער⁴² עד יגדל ובראותה שגדל שלה והוא עודנו נער בעיני אביו כי אין⁴³ לו י' שנים היה ממתין לו עוד אז מהרה תמר מרוב תאוה להוליד מזרע הקדוש ועשתה המעשה ההוא⁴⁴ והשם ית' מסבב סבות ומגלגל עניינים כדי שיתקיים חפצו ורצונו⁴⁵ בנבראים הזמין את תמר לקראת יהודה כדי ליבמה אע"פ שלא היה מדעתו של יהודה ומרצונו כמו שבאה בקבלה בקש יהודה לעבור ורמו הקב"ה למלאך הממונה על התאוה⁴⁶ וכמו שבאה הקבלה כפי' צדקה ממני אמ' יהודה צדקה⁴⁷ יצאת בת קול ואמ' ממני היה הדבר ולא מכס,⁴⁸ ולפי שמתו לו ב' בנים יצאו תאומים ממנה⁴⁹ מטעם שאמרנו ושזכרנו וכמו שהוא קבלה בעניין בועז ורות והוא אמרו, ויהי בחצי הלילה

יא בכ"י ו: הולד. יב בכ"י ו – מעבר עמוד. יג בכ"י ו: המילים 'שהוא נער' אינן מופיעות. יד בכ"י מ: אין; ובכ"י ו: היה לו. טו בכ"י מ: ההוא; ובכ"י ו: הוה. טז בכ"י מ: חפצו ורצונו; ובכ"י ו, בהיפוך הסדר: רצונו וחפצו. יז בכ"י ו המשפט: 'ומרצונו כמו שבאה בקבלה בקש יהודה לעבור ורמו הקב"ה למלאך הממונה על התאוה' איננו. יח בכ"י ו המילים: 'אמ' יהודה צדקה' אינן. יט בכ"י מ: יצאו תאומים ממנה; ובכ"י ו: נולדו לו שני בנים תאומים מתמר.

39 על פי במדבר לו, ז. התיבה 'מטות' נוספה כאן ואיננה בפסוק.

40 השווה: שערי אורה (לעיל, הערה 28), ח"א, עמ' 261–263.

41 עד כאן ציטוט מדברי רמב"ן בפירושו לבראשית לח, יא.

42 על פי בבלי סוטה י ע"ב (לעיל, הערה 8). הניסוח לפנינו מזכיר יותר את לשונו של התרגום המיוחס ליונתן מאשר את הנוסח המופיע בבבלי: 'ואכר יהודה ואמר זכיא היא תמר מיני איתעברת וברת קלא נפלת משמיא ואמרת דמן קדמי הוה פתגמא'.

ויחרד האיש וילפת (רות ג, ח) ואח"זל ויחרד האיש^{כא} זה מחלון⁴³ כונתם ז"ל בענין זה הוא לפי ראות מחלון הזמנה העניין שהוא צריך אליו נחרד ונתעורר לגמור שלחותו ולשום^{כב} אחוזתו להתברר ולהתלבן⁴⁴ כאשר חייבה חכמת השם ית' והנהגת השגחתו השלימה אע"פ שהיו במשפחת מחלון גואלים קרובים מבוועז לגאול כמו שנ' וואולם יש גואל קרוב ממני.⁴⁵ והענין באמת^{כג} כל זה הוא שלא רצה בוועז לגאול בשעה שהאשה שוכבת מרגלותיו עד שיעלו השערה למעמד הזקנים לומ' הגואל^{כד} הקרוב לגאול שלו משפט הגאולה. ונתגבר בוועז על יצרו כדי שיבא העניין ב^{כה} מקומו^{כז} שבאומרו ליני הלילה והיה בבקר אם יגאלך טוב וגו' (רות ג, יג). ובהעלותם השערה אל הזקנים לא רצה הגואל הקרוב לגאול וגאל בוועז כמו שנ' וגם רות המואביה אשת מחלון קניתי (שם ד, י) ומפני היות העניין כן בלי ספק נאמ' על הולד הנולד מאותו חבור ותקראנה לו השכנות שם לאמר יולד בן לנעמי (שם, יז) ויש להקשות וכי לנעמי נולד והלא לבועז נולד, אלא מפני שרוח מחלון היא הכנסת באותה הצורה ומחלון הוא בן נעמי נקרא על שמה.⁴⁶ וזהו האמת שאין אחריו אמת והסוד הנעלם הוא נרמז במלת השכנות ובלבד למקובלים המוסרין עצמם ונפשם על קדושת השם ושלא לפתוח לך פתח בעניין אי אפשר והזהר בו מאד שלא תוציא סתריו לחוץ לפי שהוא מהדברים הנעלמים אשר באו בתורה סתומים והוא עמוד שהאמונה נשענת עליו והוא מאמת השגחת הש' בפרטים. דע לך אחי ישמרך האל כי באו בתורה בג' מקומות ויהי בחצי הלילה כנגד ג' ספירות שבהם הקב"ה ית' מנהיג ג' עולמות. הא' הוא ויהי בחצי הלילה ויי' הכה כל בכור (שמות יב, כט) והוא כנגד הספירה הראשונה הנקראת כתר עליון.⁴⁷ והשני הוא

כ בכ"י מ: ויחרד האיש וילפת (חלקו הראשון של הפסוק); ובכ"י ו: והנה אשה שוכבת מרגלותיו (המשך הפסוק). ו כא בכ"י ו: המילה 'האיש' איננה. ו כב בכ"י ו: ולשוב. ו כג בכ"י ו: האמת. ו כד בכ"י ו: לאמר לגואל. ו כה בכ"י ו: על מקומו. ו כו כ"י ו נקטע כאן.

43 ראה לעיל הערה 8.

44 השווה לשאלות ר' ששת מקטלוניה בעניין צדיק ורע לו (שלום, לחקר תורת הגלגול [לעיל, הערה 11], עמ' 146); וכן לדברי רבנו בחיי בעניין סוד הייבום והגלגול: 'כי סוד היבום הוא סוד הגלגול, ומן הידוע שהחטא הוא לא היה אפשר להתברר ולהתלבן רק בסוד הגלגול בעשרה הרוגי מלכות' (רבנו בחיי, ביאור על התורה, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשס"ו, א, פירוש לבראשית לח, א, עמ' שיג).

45 על פי רות ג, יב. הנוסח במקור: 'ועתה כי אמנם... וגם יש גאל קרוב ממני'.

46 השווה לרמד"ל, בתוך: שלום, שושן עדות (לעיל, הערה 13), עמ' 358; הרימון (לעיל, הערה 18), עמ' 244; תשבי, שאלות ותשובות (לעיל, הערה 13), עמ' לד; סוד היבום והחליצה (לעיל, הערה 13), עמ' 138. ובזוהר: מדרש רות הנעלם, זוהר חדש (מהדורת מרגליות), ירושלים תשל"ח, דף פט ע"ב. ייתכן שהתיבה 'הכנסת' כוונתה ל'הכנסת' ונו"ן אחת נשללה בטעות.

47 על 'הכתר העליון' אצל רי"ג ראה בהקדמתו של יוסף בן שלמה, שערי אורה (לעיל, הערה 28), ח"א, עמ' 30-34.

נאמר בשמשון שהוא מבני דן באומרו ויהי בחצי הלילה ויקם שמשון (שופטים טז, ג) והוא כנגד הספירה השנית הנקראת חכמה.⁴⁸ והג' הוא נאמר בבוועז באומרו ויהי בחצי הלילה ויחרד האיש (רות ג, ח) והוא כנגד הספירה השלישית הנקראת תשובה אשר באמצעותה נברא העולם כאשר הודעתך פעמים רבות.⁴⁹ וזה הכח הוא אמונה על העבור הנרמז וכל לשון העברה שתמצא בתורה כגון ועבר יי' לנגוף את מצרים (שמות יב, כג) ועברתי בארץ מצרים (שמות יב, יב) ויעבור יי' על פניו (שם לד, ו) כלם רומזים על הכתר הזה וכבר ידעת מדרך הקבלה כי הוא נקרא שכינה. וכבר העירותך ג"כ על היות הכח בעל רבוי הפעולות ולפי' נקרא בלשון רבים⁵⁰ וכמו שנקרא לכוה הגדול הכולל כל כחותיו שכינה כך נקרא לפרטי כחותיו שכינות וזהו ותקראנה לו השכנות שם אל תיקרי השכנות אלא השכינות והאל נא ובין וייטב לבך.

ואחר העירותך בסוד יבום וחליצה יש לעוררך על צדיק ורע לו רשע וטוב לו⁵¹ בסוד העבור. דע לך אחי ישמורך האל כי הש' ית' מתנהג עם עמו ישראל שלא כי בהנהגת שאר אומות העולם לפי שהם חלקו ונחלתו ואין לשום כח ומזל שולטנות עליהם לפי דביקותם לשם ית' ושאר האומות הם תחת משלת הכוכבים והמזלות כאומרו ופן תשא עיניך השמימה וגו' אשר חלק יי' אלהיך אותם (דברים ד, יט) וכת' ואתכם לקח יי' (שם, כ) ואמר' חז"ל אין מזל לישראל ומתוך ההשגחה המתמידה לישראל שאר האומות מתברכין כאומרו ונברכו בך כל משפחות האדמה ובזרעך (בראשית כח, יד) הרי לך מבואר שאין הנהגתו ית' עם ישראל כהנהגתו עם שאר האומות⁵² ולפי היות העניין כן יש לנו לבוא במשעול החקירה העצומה להשיג מסודותיו ית' והנהגתו השלימה הכוללת כל השלימות כולו כפי ההשגה המעשית לטוב לנו כל הימים ומן הראוי לך לדעת ולהתעורר עליו הוא להיות יודע שהמדה הזאת היא משפט אלהי ארץ ישראל (מלכים ב יז, כו) ולפי' אינה נוהגת אלא בישראל בלבד ומתוך החבה הגדולה שחבב הקב"ה את ישראל חשב מחשבות לבלתי ידח ממנו נדח (שמואל ב יד, יד)⁵³

48 שם, עמ' 87.

49 שם, עמ' 59-63.

50 שם, עמ' 127. והשווה לדברי הרמב"ן בפירושו לפסוק הראשון בתורה (בראשית א, א): 'אמר "אלהים", בעל הכחות כלם, כי המלה עיקרה "אל", שהוא כח, והיא מלה מורכבת "אל הם", כאלו "אל" סמוך, "והם" ירמוז לכל שאר הכחות. כלומר כח הכחות כולם. ועוד יתבאר סוד בזה' (פירוש התורה לרמב"ן [לעיל, הערה 9]).

51 לדיונו של רי"ג בעניין זה ראה: שערי אורה (לעיל, הערה 28), ח"ב, עמ' 96-97.

52 השווה לפירוש התורה לרמב"ן (לעיל, הערה 9), ב, ויקרא יח, כה, וכן דברים לב, יב; וראה גם: שערי אורה (לעיל, הערה 28), ח"א, עמ' 215-216; ובהקדמתו של בן שלמה שם, עמ' 34-36.

53 לפסוק זה נודעה חשיבות מיוחדת בדיונים הקבליים בעניין סוד הייבום במאה התשע-עשרה. לדיונים הקבליים על פסוק זה במאות השלוש-עשרה-ארבע-עשרה ראה: ר' אשר בן דוד, כל כתביו (לעיל, הערה 13), סוד השבועה, עמ' 119; פירוש האגדות לר' עזריאל (לעיל,

ושלא יהיו כשאר אומות תצא רוחם ישוב לאדמתם⁵⁴ (עפ"י תהלים קמו, ד) וביאור זה העניין להיותך יודע שזה העניין המביא ספק בלב האדם לחשוב על בורא הכל שיש במשפטיו עולה, בראותם זה הרשע הגמור שלשאנן ושליו לא תבואהו רעה ולא יחסר כל טוב בעולם הוא מרוב סכלותם בהנהגת מדותיו ית'. שאם היו יודעים הסוד הנעלם במשפטיו לא היו מסופקים במש' במשפט' השם ית' כי כל דרכיו משפט (דברים לב, ד) אין בהם נפתל ועקש (משלי ח, ח) תחילה מה שיש לך לדעת הוא ספקת רשע וטוב לו בסוד העבור דין האמיתית לדון את האדם כפי מעשיו אם לטוב ו אם להפכו ומפני היות הרשע הגמור הזה ראוי אצל גהנם ולכל עונש שבעולם מצד מעשיו חשב השם ית' מחשבות חמל על עמו ונתן להם דרך לזכות לחיי העולם הבא אם ישובו בתשובה שלמה אחר חטאם כלומ' שזה הרשע הגמור הנפטר מן העולם והוא מחוייב מצד מעשיו הרעים הקב"ה משים לעולם הזה לו' לזכותו על ידי הגלגול והיסורים המגיעים אליו ומעשיו הטובים שיעשה, ואם חס ושלוה הוא יקלקל מעשיו פעם אחרת הוא ית' משיבו לכאן פעם שניה ואם אינו זוכה גם בפעם השניה משיבו לכאן פעם השלישית ואם אינו זוכה גם בפעם השלישית ראוי הוא אצל גהנום לכלות כליון חרוץ לפי שהמדה הזאת אינה נוהגת אלא פעמים שלש כאומרו הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש [ע]ם גבר (איוב לג, כט)⁵⁵ וזהו סוד פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים. ואם הקשה ותאמר שאין המדה הזאת נוהגת אלא ג' פעמים ואתה מביא ראיה על רבעים משמע דהרבעים בכלל המדה הזאת, תשובתך על זה בידוע שהמדה נוהגת פעמים שלש כאשר אמרנו ואין בכלל אלו הג' פעמים הפעם הראשונה שהיא תחלת באתו הנה ועמה יבא הכל ארבעה פעמים. וירצו לומ' רבעים בכלל שלשים. ורשע הגמור שמגיעו במעשה היה הצדיקים הוא בעבור שעשה קצת טוב בפעם הראשונה או השניה או השלישית והש' ית' משלם לו שכרו בעולם הזה כדי להאבידו בעולם הבא, כמו שאמרו חז"ל כששאל משה רבי' ע"ה מן השם סוד צדיק ורע לו רשע וטוב לו השיבו השם ית' צדיק ורע לו צדיק בן רשע וטוב לו רשע בן צדיק (בבלי ברכות ז ע"א)

הערה (27) עמ' 14; על שאלות ר' ששת בעניין צדיק ורע לו ראה: שלום, לחקר תורת הגלגול (לעיל, הערה 11), עמ' 145; ר' שם טוב אבן גאון, כתר שם טוב (לעיל, הערה 13). משה אידל, 'פירוש אנונימי לתורה מחוג הרשב"א', מיכאל, יא (תשמ"ט), עמ' טז; רבנו בחיי, ביאור על התורה (לעיל, הערה 44), א, שמות לד, ז. פירוש על התורה על דרך האמת לר' מנחם ריקאנטי, ויניציה רפ"ג (דפו"ר), בראשית לו, כז; דברים כא, כג. פסוק זה אינו מופיע בספרות הוהר ובכתבי ר' משה די-לאון. ייתכן שהסיבה לאי-הופעתו בכתבי רמד"ל טמונה בהבנה סוד הייבום אינו קשור בהכרח לגלגול הנפש. ראה: שלום, שושן עדות (לעיל, הערה 13), עמ' 353 הערה 183. ברי-אשר, סמאל (לעיל, הערה 2), עמ' 543 ובהערות 17-18.

54 על פי תהלים קמו, ד. הנוסח במקור: 'תצא רוחו ישוב לאדמתו'.
55 השווה לרמד"ל, בתוך: שלום, שושן עדות (לעיל, הערה 13), עמ' 358; מדרש רות הנעלם (לעיל, הערה 46), דף פט ע"א; ר' שם טוב אבן גאון, כתר שם טוב (לעיל, הערה 13), עמ' יט.

והנה זה מבואר וברשע וטוב לו ורע לו אני אומר שהרשע המגיעו רע בעולם הזה הוא על מעשים רעים שעשה בעולם הזה בפעם ראשונה או שניה או שלישית והוא ג'כ ראוי אצל גהנום, וגהנום בעצמו ראוי לשלוט בו ולכלותו מאחר שלא זכה בטובו פעמים שלש. ואחר אשר הערותיך על עניין רשע וטוב לו רשע ורע לו יש לי לעוררך על עניין צדיק ורע לו צדיק וטוב לו. דע לך אחי כי מה שאנו רואים צדיק גמור שמגיעו בעולם הזה כמעשה הרשעים יש לנו להצדיק דין שמים על העניין הזה כי יי' צדיק לא יעשה עולה,⁵⁶ ואע"פ שהוא צדיק גמור ראוי הוא אצל העונש המגיעו. והנני מבאר מן הראוי לך לדעת כי כמו שהרשע המגיעו כל טוב ולא תבאהו רעה לפי שעשה קצת טוב בראשונה או בשניה או בשלישית והטוב המגיעו בעולם הזה הוא כדי להאבידו מהעולם הבא, כן הצדיק הגמור שמגיעו כמעשה הרשעים בעולם הזה הוא על מעשים הרעים שיעשה בראשונה או בשניה או בשלישית. והש' מענישו בעולם הזה כדי לזכותו בעולם הבא כמו שבאה הקבלה במתת ר' עקיבה שאמ' חז"ל כשהראה הקב"ה אותו למשה ע"ה בנבואה א"ל הראתני תורתו הראיני שכרו ראה שחותכין בשרו במקולין אן]ל לפניו רבונו של עולם זו תורה וזו שכרה אמ' לו שתוק כך עלה במחשבה לפני⁵⁷ כת' הר' הנחמני ז"ל בתורת האדם בשער הגמל שביאר ארז"ל זהו לשוא,⁵⁸ רצו חז"ל לומ' שאין מיתתו של ר' עקיבה ראויה לנקות ממנו מעט מעשים רעים שעשה לפי שהיה צדיק גמור כל ימיו אלא שהעניין נעלם וכן עלה במחשבת בעל מחשבות ית' חפצו ורצונו אעפ"כ עם העלמה הזאת יש בטענה הזאת סוד נמסר לאנשי התורה והקבלה והוא נרמז בדברי רז"ל ובכלל בעניין סוד העבור שחכמים מוסרין אותו לתלמידיהם והוא תשובתו של אליהוא על תוכחותיו של איוב ואתה יודע שהיה איוב צדיק גמור בעיניו והיו יסורין שלא על חטא ועבירה לפי דעתו⁵⁹ ואתה המעיין עיין בעיון נמרץ מאד היאך כל דבריו בכלל דברינו באומרו יש בטענה זו סוד נמסר לאנשי התורה והקבלה והוא נכלל בעניין סוד העבור ומה שאמ' הוא תשובתו של אליהוא על תוכחותיו של איוב כונתו לרמוז על פסוק הן כל אלה יפעל אל (איוב לג, כט). ומפני היות עניין ר' עקיבה ועניין איוב שנים ששניהם צדיקי' גמורי' הביאם הר' ז"ל סמך וראיה זה על זה והעונש המגיע לכל אחד מהם הוא ראוי אצלה, כמו שבארנו וכצדיק וטוב לו. אני אומר שהטוב המגיעו בעולם הזה הוא לפי מעשיו והוא ראוי ג'כ אצל גן עדן לפי שלא חטא ואין לנו להעמיד העניין הזה בבעלי הגלגל לפי שהוא

56 על פי צפניה ג, ה. במקור, אחרי 'צדיק' באה התיבה 'בקרבה'.

57 על פי בבלי מנחות כט ע"ב. דומה שאת דבריו המובאים כאן העתיק מחבר כה"י מכתבי הרמב"ן. הגרסה: 'ראה שחותכין בשרו במקולין' נמצאת בדיונו של הרמב"ן באגדה זו בשער הגמול, כתבי הרמב"ן (לעיל, הערה 10), עמ' רעה.

58 לא ברור היכן בדברי חז"ל הובא הביטוי 'זהו לשוא'.

59 ע"כ ציטוט מדברי הרמב"ן בשער הגמול, כתבי הרמב"ן (לעיל, הערה 10), עמ' רעה.

צדיק גמור, והטוב המגיעו אינו בכלל מעשים טובים ו שעשה בראשונה או בשניה או בשלישית כאשר הזכרנו בצדיק ורע לו לפי שאין המדה זו אלא ברשעים הראוים אצל גהנם. והרי זה צדיק גמור ואלהי האמת יזכנו להיות לחיי העולם הבא ולהמנות עם הצדיקים הגמורים אנו וכל ישראל חברים כמו שנ' ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ נצר מעשה ידי להתפאר (ישעיה ס, כא).